CRISTIAN MIHAIL

MODIFICĂRI SEMANTICE ÎN LEXICUL LATIN AL ROMÂNEI SUB INFLUENȚA MEDIULUI MILITAR (II)

1. În prima parte a acestui studiu[1], am prezentat unele cuvinte din vocabularul latin moștenit al românei, modificate semantic în mediul rezistenței armatei romane și/sau a populației romanizate la repetatele atacuri barbare, din provinciile nord- și sud-dunărene ale Imperiului Roman. Aceste cuvinte sunt (prea) suficiente pentru a reda (chiar într-o singură frază) „filmul" acestei rezistențe seculare. Astfel, cu toții *se apărau* în *(f)sate* și *cetăți, se ațineau* la pasuri, unde *inținau* arborii (îi tăiau incomplet, până ajungeau *aținați*) pentru a-i împinge peste atacatori, pe care *se (în)cumetau a-i impresura,* spre *a-i răpune* sau *supune,* chiar cu *furci, fuște, măciuci* și *securi* (termeni nemilitari, dar care au trecut cu sens de arme în limbile vecine românei, atestând astfel și ei această rezistență de masă). Alte cuvinte, precum *bătrân, coif, mire, a pleca, spate, teacă* și *turmă,* specifice mediului militar, s-au generalizat în latina dunăreană, ca urmare a importanței sociale a militarilor.

Prin urmare - și dincolo de faptul că modificările semantice „au drept condiție principală diferențierea elementelor care constituie societățile" (Meillet, *Linguistique,* p. 271) - constatăm că, *dacă în vocabularul latin moștenit al românei apar abateri de la sensul clasic al cuvintelor, este posibil și probabil ca aceste abateri să se fi produs în limbajul rezistenței armate,* care - într-o regiune grav și constant supusă invaziilor - a antrenat masa populației, asigurându-se astfel generalizarea inovațiilor lingvistice.

Acest criteriu de analiză semantică a lexicului limbii române prezintă un grad mare de credibilitate (valabilitate), ca urmare a numărului mare de cuvinte analizate, care l-au determinat. În plus, utilizarea *criteriului latinei de frontieră* a permis - pentru unele cuvinte, precum *mire, sat, coif* ș.a. - sprijinirea etimologiilor lor latine și înlăturarea ipotezelor aberante, care nu luau în considerare factorii extrinseci în evoluția limbii, ca influența mediului militar asupra latinei dunărene.

---

[1] Cristian Mihail, *Modificări semantice în lexicul latin al românei sub influența mediului militar,* în CL, XXXV, 1990, nr. 1, p. 21-32.

DACOROMANIA serie nouă, I, 1994-1995, Cluj-Napoca, p. 313-319

Dispunând de acest criteriu de analiză semantică, vom căuta să identificăm și alte cazuri de *specializări (de sens)* în limbajul luptelor armate (daco-)romane ale unor cuvinte din latina generală, în care acestea au revenit, apoi, cu noile sensuri - în perioada izolării latinei dunărene de romanitatea central-occidentală.

2. Dr. *a (se) certa* (ar. *nțertu*, megl. *(an)țertu*, ir. *certu)* este continuat din lat. *certare* (EWR, 347; REW, 1840; DA; Cioranescu, 1680 ș.a.) „a se lupta", „a rivaliza", „a se întrece" și „a dezbate". Opinăm că acest cuvânt s-a restrâns semantic în limbaj militar la: „a (se) disputa, a (se) certa prin luptă", prin formulări precum: *certare armis* (Cicero, sec. I î. Cr.) „a se lupta"; *certabant quis gubernaret* (Cicero) „se luptau pentru a se decide cine să conducă corabia"; *multum certato pervicit Bardanes* (Tacitus, sec. I) „după o lungă luptă a învins Bardanes" (Guțu, LR) și prin influența sensurilor unor cuvinte din familia sa, ca: *certamen, -inis* „întrecere", „luptă", „rivalitate", *certatio, -onis* „întrecere", „luptă" și *certatus* „luptă". Apoi, lat. *certare* s-a generalizat în latina dunăreană cu sensul „a (se) certa", sub influența semnificațiilor târzii (din secolul al II-lea) ale altor cuvinte din familia sa, precum: *certator, -oris* (Gellius) „adversar într-o discuție" și *certabundus* (Apuleius) „care discută aprins". Modificarea semantică a lat. *certare* din latina dunăreană s-a produs în perioada izolării acesteia și nu poate, deci, proveni din sensul „a dezbate", care era cunoscut încă din sec. I î. Cr. pentru acest cuvânt latin - cf. *multae certandae cum dies advenisset* (Titus Livius) „sosind ziua dezbaterii asupra amenzii" (Guțu, LR). În plus, „dezbaterea" nu implică, întotdeauna, „cearta".

În celelalte limbi neolatine, sensurile în discuție sunt asigurate prin cuvinte care nu își au originea în mediul luptelor armate, precum: cele împrumutate din lat. *altercare, disputare, litigare* și *querela* sau fr. *se brouiller* - provenit din fr. *brou* (< germ.) „coajă (de nucă)" etc. - pentru „a se certa" și, respectiv, cele moștenite de la lat. *repre(he)ndere* (REW, 7227) sau fr. *gronder* de la lat. *grundire = grunnire* „a grohăi" (DEF) etc., pentru „a certa".

3. Dr. *merinde (de)* (ar. *mirinde*, megl. *mirindi*, ir. *merinde*) este moștenit din lat. *merenda* (EWR, 1059; CDDE, 1081; REW, 5521, DLR ș.a.), care denumea, în latina imperială, „gustarea de după amiază" (după ce semnificase - ca la Plautus, 254-184 î. Cr. - „masa de prânz"). Opinăm că schimbarea de sens a lat. *merenda* în latina dunăreană - transmisă dr. *merinde* ca „provizie pe care și-o ia cineva în călătorie sau la lucrul câmpului" - s-a produs în mediul luptelor armate și/sau în cel agro-pastoral, în legătură cu deplasările dese ale vorbitorilor. Acest sens s-a dezvoltat în paralel cu cel de „parte a zilei dintre orele 16 și 17", pierdut în dacoromână, dar păstrat în dialectul aromân (cf. *t'ai culac di grâu mirinde*, dar și *după prândzu cătră mirinde;* DDA).

Lat. *merenda* a mai fost continuat în it. *merenda*, sp. *merinda* ș.a. (REW, 5521) cu sensul clasic „gustare de după amiază". În portugheză nu s-a definitivat

tendința de restrângere semantică prin abreviere (ca în mediile amintite din latina dunăreană) a formulării *merenda que se leva em farnel* „gustare la pachet" („merindă"), din cauza utilizării sale sporadice. În celelalte limbi romanice occidentale, sensul „merindă" este redat prin cuvinte sau sintagme noi nemilitare, de la lat. *vivere* „a se hrăni cu..." (ca sp. *viveres* ș.a.) și lat. *provisio, -onis* „prevedere" (ca fr. *provision* ș.a.) sau prin continuarea lat. *victualia* „alimente" (ca fr. *victuailles*, v.fr. *vitaille* etc.; REW, 9314).

4. Dr. *a purcede* este continuarea lat. *procedere* (EWR, 1405; CDDE, 1477; Cioranescu, 6976, DLR ș.a.), care avea numeroase semnificații (Guțu, LR).

Opinăm că acest cuvânt s-a restrâns semantic în mediul rezistenței armate (daco-romane) din latina dunăreană, prin formulări ca: *equitatus procedit ante agmen* (Caesar, sec. I î. Cr.) „cavaleria merge (purcede) înaintea grosului armatei"; *processum in aciem est* (Livius, 59 î. Cr. - 17) „s-a pornit (a purces) la luptă"; *procedere castris* (Vergilius, sec. I î. Cr.) „a ieși din tabără"; *procedere viam triudi* (Caesar) „a purcede (a mărșălui) cale de trei zile"; *procedere extra munitiones* (Caesar) „a înainta înaintea fortificațiilor" etc. (Guțu, LR). Astfel, lat. *procedere* a fost continuat de dr. *a purcede* cu următoarele semnificații: (intranz.) „a pleca", „a porni la drum" și (intranz. și refl.) „a începe", a (se) porni", „a (se) dezlănțui", „a întreprinde", „a începe o acțiune", „a proceda", „a acționa", „a proveni" (DEX).

Lat. *procedere* a fost continuat doar în dacoromână (Rosetti, ILR, 1938, I, p. 170; REW, 6765a ș.a.), înmănunchindu-se categoriei cuvintelor militare latine continuate doar în acest idiom neolatin, precum *imperator, fossatum, miles* etc. Căci it. *procedere*, sp. *proceder* ș.a. sunt livrești, cu sensul, preponderent, „a proceda". Doar port. *proceder* semnifică „a proveni", „a avea drept rezultat". Lat. *procedere* a fost uitat și în dialectele sud-dunărene ale românei.

În grupul limbilor romanice occidentale, sensul „a purcede" este redat prin cuvinte fără legătură cu mediul militar, precum: it. *partire* ș.a. de la lat. *partire* „a împărți", „a separa" (REW, 6529) sau prin expresii care compensează lipsa unui termen specializat, ca cele formate cu lat. *ponere* și *mittere* („a pune"): sp. *ponerse (in camino)* „a purcede la drum", port. *pôr-se em marcha* și fr. *se mettre en marche.*

5. Dr. *scândură* (ar. *scândură*, megl. *scǫndură*) este moștenit din lat. *scandula* (EWR, 1152; Cioranescu, 7566, DLR ș.a.), care avea sensul „șindrilă" (REW, 7652), rar „scândură" (Guțu, LR). (Cf. și lat. *scandularius* „cel ce face acoperișuri de case din șindrilă".)

Opinăm că lat. *scandula* s-a restrâns semantic în mediul ripostelor armate (daco-)romane sub influența lat. *scandere* „a se urca", în formulări ca *scandere in aggerem* (Livius) „a se urca pe întăritură". Prin metafora „șindrilă" - „scândură de urcat", au fost înlocuite lat. *scansilis* (Plinius Secundus, 23-79) „pe

„scândură de urcat", au fost înlocuite lat. *scansilis* (Plinius Secundus, 23-79) „pe care te poți urca" și *scansorius* (Vitruvius Pollio, sec. I î. Cr.) „care servește la urcare" (Guțu, LR).

Lat. *scandula* a mai fost continuat doar în dialecte italiene (ca friul. *skandule* ș. a.) și franceze (ca dauph. și, apoi, fr. *échandole*) (REW, 7652; eroare în Cioranescu, 7566), dar numai cu sensul „șindrilă".

În română, sensul „șindrilă" - pierdut sub influența factorilor istorici (atât prin specializarea militară a lat. *scandula,* cât și prin minimalizarea vieții sub repetatele invazii barbare) – va fi asigurat (în pas cu revenirea la condiții normale) prin împrumut din germ. *Schindel* (poate intermediat de magh. *zsindely*).

În limbile romanice occidentale, sensul „scândură" este redat, predominant, de continuatori (rezultați printr-o metaforă) ai lat. *planca* (fem. al lat. *plancus* „cu picioare plate"; DEF), ca fr. *planche* ș.a. (REW, 6455) sau ai lat. clasic *assis,* ca it. *asse* (DEI).

6. Dr. *țară* (ar. *țáră,* megl. *țară*) este continuat din lat. *terra* (EWR, 1712; Cioranescu, 8512, DLR ș.a.), care avea următoarele semnificații: 1. „Pământul (ca planetă)" (cf. *Terra in medio munda sita,* Cicero, „Pământul așezat în mijlocul universului"); 2. „pământ, ca materie" (cf. *terra filius,* Cicero, „fiul pământului"); 3. „pământ, ca suprafață sau sol" (cf. *terra argilosa* - Varro, sec. I î. Cr. - „pământ argilos"); 4. „pământ, ca uscat, opus apei și aerului" (cf. *terram videre,* Cicero, „a vedea uscatul") și 5. „ținut", „țară" (cf. *in ea terra,* Cicero, „în acel ținut", și, respectiv, *in hac terra* „în acea țară", *terra Gallia,* Caesar, „țara Galiei" și *terra Hispania,* Livius, „Spania") (Guțu, LR).

Opinăm că, în latina dunăreană, s-a continuat și s-a accentuat în limbaj militar, până la o restrângere semantică, utilizarea metaforei *(abstractum ex concreto)* cu care a fost încărcat de semnificații lat. *terra.* Căci, pentru apărătorii (daco-)romani la atacurile barbare, „pământul" reprezenta (așa cum se dorise prin lansarea acestei metafore culte) universul lor amenințat cu dispariția, fie că acesta era „statul" („provincia"), fie - apoi - doar „organizarea regională a obștilor sătești daco-romane". Dacă am face abstracție de cuvintele pe care le-am analizat în acest studiu și ne-am raporta numai la această restrângere semantică, am constata atât rezistența îndelungată a (daco-)romanilor și, apoi, a românilor pe pământurile lor, cât și *conștientizarea* (poate „tocită" în secolele următoare) la acești apărători a importanței salvgardării acestor pământuri, cu tot ceea ce includeau ca populație, civilizație, organizare social-politică, etnicitate. Cei care au părăsit (mai devreme sau mai târziu) spațiul nord-dunărean al confruntărilor armate au uitat semnificația „patrie" a lat. *terra,* precum aromânii și meglenoromânii (cf. *di țără him, țára va nă mâ'ca* „din pământ suntem, pământul ne va mânca"; DDA).

Explicaţia consacrată pentru situaţia din dacoromână (A. Balotă, *Continuité*, p. 11-26) nu pune în evidenţă întreaga valoare istorică a acesteia. Căci, deşi se vede în dr. *ţară* „ataşamentul neîntrerupt al poporului pentru pământul său" (Balotă, *op. cit.*, p. 25), nu se realizează *rezistenţa armată şi conştientizarea dramatică a importanţei acesteia la daco-romani şi dacoromâni, în masă, la agresiunile seculare.* A. Balotă este cel puţin neconvingător când explică lipsa sensului „patrie" în dialectele sud-dunărene prin „condiţiile de viaţă - pastorale sau comerciale - care n-au fost ataşate de pământ" ale vorbitorilor acestor dialecte. La fel, unicitatea semantică a dr. *ţară* în aria limbilor europene (neolatine, slave etc.) ar urma faptul că vorbitorii acestora „n'ont jamais été attachées à la terre". Oare agricultura era specifică în Europa doar spaţiului carpato-dunărean?

Dr. *ţară* este un „document" istoric complex, atât antiröslerian, cât şi edificator pentru *rezistenţa armată de masă, îndelungată şi conştientă* a populaţiei romanizate din spaţiul carpato-dunărean la toate agresiunile. Sămânţa lingvistică intelectuală cu înaltă valoare patriotică aruncată de Caesar şi Cicero întregului Imperiu roman, chiar lumii, a rodit (şi încă din plin) doar pe pământul Daciei şi al viitoarelor ţări româneşti, în limba şi conştiinţa populară a apărătorilor frontierei estice a latinităţii şi neolatinităţii. Sub noi invazii (maghiare, tătare, otomane) - cu sensul său unic între cuvintele lumii - dr. *ţară* a continuat să denumească generic regiunile româneşti în care s-a păstrat organizarea social-politică dezvoltată din instituţia obştei (f)săteşti, precum *Ţara Făgăraşului, Ţara Bârsei* ş. a. De asemenea, acest cuvânt va intra în denumirea patriei medievale a unora dintre dacoromâni: *Ţara Românească.* Această denumire include atât pământul (teritoriul) patriei, cât şi etnicitatea locuitorilor săi. Prin similitudine, vor fi denumite şi alte state, precum *Ţara Ungurească, Ţara Leşească* etc.

În limbile romanice occidentale, lat. *terra* a fost continuat numai cu sensul „pământ" (inclusiv ca planetă) (REW, 8668). Pentru sensul ţară, sunt utilizate formaţii de la lat. *page(n)sis* „de ţinut", ca it. *paese* ş.a. (REW, 6145), dar şi altele, exhaustiv prezentate de A. Balotă (*op. cit.*).

7. Dr. *pământ.* Cele două sensuri din latina dunăreană ale lat. *terra* - „ţară" şi „pământ" - au aparţinut românei comune. În dacoromână - sub acţiunea îndelungată a factorului istoric (rezistenţa armată), care a determinat specializrea semantică a acestui cuvânt - sensul „pământ" a fost transferat formei lat. *pavimentum* „pardoseală (cu lespezi sau mozaic)", golită de conţinut semantic tot printr-un factor istoric, cel al traiului improvizat sub invazii. Amintirea sensului „pământ" al dr. *ţară* a determinat derivarea de la acest cuvânt a dr. *ţărână* (dr. *ţarină* este de origine slavă) pentru sensul „pământ sfărâmat mărunt". Evident, din lat. *pavimentum* este continuat dr. *pământ.* Această formă

nu a fost necesară în dialectele sud-dunărene, care au sensul „pământ" în continuatorii lat. *terra* (nu și pe cel de „țară"); ea a fost uitată. Având în vedere transferul semantic determinat istoric din lat. *terra* în lat. *pavimentum*, putem încadra pe dr. *pământ* în categoria cuvintelor definitivate semantic în mediul rezistenței armate ancestrale.

În grupul limbilor romanice occidentale, lat. *pavimentum* a fost continuat cu sensul său clasic „pardoseală" sau cu modificări semantice fără legătură cu mediul militar, precum it. *palmento* „piatră de moară", „cutie", (înv.) „pardosea" ș. a. (REW, 6312). It. *pavimento* ș.a. sunt împrumuturi livrești ale lat. *pavimentum*.

8. Dr. *a trepăda* este continuarea lat. *trepidare* (EWR, 1755; TDRG; Cioranescu, 8890, DLR ș.a.), care avea următoarele semnificații: 1. „a se mișca agitat", „a alerga în dezordine (încoace și încolo)", ca în formularea verbală *totes castris trepidatur* (Caesar) „în toată tabăra domnește agitație dezordonată"; 2. „a se zbate"; 3. (fig.) „a se frământa", ca în *trepidare inter fugae pugnaeque consilium* (Livius) „a șovăi între planul de fugă și cel de luptă"; 4. „a tremura", ca în *trepidare formidine belli* (Ovidius, 43 î. Cr. –17) „a tremura de frica războiului" (Guțu, LR). Se constată, mai întâi, larga circulație a acestui cuvânt în *sermo castrensis* (limbajul de castru).

Față de semnificațiile de mai sus, lat. *trepidare* pare a fi fost restrâns semantic în mediul rezistenței armate (daco-)romane din latina dunăreană. Dr. *a trepăda* (un cuvânt popular învechit) a căpătat, astfel, sensul „a alerga de colo până colo", „a se agita"; despre cai, „a merge la trap". Ideea este susținută și de faptul că lat. *trepidare* a fost continuat numai în română (REW, 8881 ș.a.) - similar cu *imperator, miles, procedere* -, această unică urmașă a unei latine de frontieră (militare).

It. *trepidare,* sp. și port. *trepidar* ș.a. sunt împrumuturi culte de la lat. *trepidare,* cu sensul „a fi supus la mici scuturături rapide", ca în fr. *automobile qui trépide* „automobil care trepidează" (de unde și rom. recent *a trepida*). Lat. *trepidare* a fost uitat și în dialectele sud-dunărene ale românei, într-un climat lipsit de acutele și repetatele probleme ale rezistenței armate specifice spațiului carpato-dunărean.

În limbile neolatine occidentale, în lipsa continuării unui termen specializat pentru sensul „a trepăda", sunt utilizate cu acest sens: în fr., *courir de ça et là* (de la lat. *currere* „a alerga"; REW, 2415) și (fig.) *trotter* (din germ. nord. *trottôn;* DEF); în sp., *corretear* și *agitarse* (împrumut al lat. *agitare* „a se agita"); în it., *agitare* și, despre cai, *galopare* (din v. fr. *galoper,* care provine din franc. **wala hlaupan* „a alerga bine" - cf. germ. *wohl* „bine" și *laufen* „a alerga"; DEF și DEI) etc.

9. Dr. *treapăd* (înv.) „agitat", „neastâmpărat" este considerat de Meyer-Lübke (REW, 8882) ca fiind moștenit (numai) în română din lat. *trepidus* cu același sens. Dicționare românești - precum DEX - îl derivă din dr. *a trepăda*. Oricum, dr. *treapăd* apare ca o relicvă a limbajului luptelor armate din latina dunăreană.

10. Cuvintele analizate până acum și cele care au făcut obiectul prezentării anterioare (vezi prima notă a acestui articol) subliniază importanța influenței mediului rezistenței armate (daco-)romane asupra limbii române. Relicvele acestei influențe din lexicul latin moștenit al românei sunt deosebit de interesante prin unicitatea lor, româna fiind singura limbă neolatină care se mai vorbește într-o fostă provincie de frontieră a Imperiului Roman. Modificările semantice din limbajul militar popular (daco-)roman se adaugă trăsăturilor dominante de corectitudine și respect tradițional (de la care reprezintă un unic aspect de abatere) față de moștenirea lingvistică latină[2], pentru ca, împreună, să redea reala importanță a factorului istoric al izolării pentru particularizarea limbii române în aria neolatinității.

Dar mai mult decât interesul lingvistic contează valoarea istorică a acestor modificări semantice din vocabularul latin vechi al românei, deoarece ele atestă rezistența armată seculară, precum și conștientizarea importanței acesteia - din partea armatei romane și a populației romanizate din spațiul carpato-dunărean - pentru salvgardarea pământurilor lor și a ființei lor etnice, constant atacate. De altfel, această situație contribuie, în mod esențial, la explicarea „miracolului" persistenței romanității în acest spațiu geografic.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Balotă, *Continuité* = A. Balotă, *Le problème de la continuité*, București, 1941.
DEF = O. Bloch, W. v. Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, 1950.
DEI = C. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Florența, 1950-1957.
EWR = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, Heidelberg, 1905.
Guțu, LR = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, 1983.
Meillet, *Linguistique* = A.Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1948.
Rosetti, ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, București, 1938.
Celelalte abrevieri sunt cele uzuale.

București
Aleea Topoloveni, 3/64

[2] Cf. Cr. Mihail, *Opțiunea tradiționalului*, în „Academica", iun., aug. și sept. 1992, p. 14, 25 și, respectiv, 10.